

De Joodse gemeenschap van Zwolle in de Tweede Wereldoorlog

De voorgeschiedenis, 1721-1940

Het jaar 1721 kan gezien worden als het jaar waarin de Joodse gemeente van Zwolle ontstond. In ruil voor financiële bijdragen van rijke Amsterdamse Joden aan een handelsmaatschappij, stond de burgerlijke overheid in Zwolle toe dat Joden zich in de stad vestigden. Overigens bleven ze, net als katholieken, doopsgezinden en luthersen, tweederangsburgers. Ook in Zwolle mochten ze niet toetreden tot een willekeurig ambachtsgilde. Joden konden vrijwel alleen lid worden van het koopmansgilde. Als handelaren droegen ze bij aan de algemene welvaart van Zwolle. De tolerante houding ten opzichte van de Joden was dus vooral economisch gemotiveerd. De eenzijdige beroepsstructuur als gevolg van hun uitsluiting van vrijwel alle

*Rabbijn David Jacobs Stibbe
(1717-1806)*

Opperrabbijn Hartog Josua Hertzfeld (1781-1846)

gilden is tot ver in de 19de eeuw waar te nemen. Omstreeks 1850 stond ca 50% van de Joodse beroepsbevolking geregistreerd als koopman of koopvrouw.

De Joodse gemeente groeide voorspoedig, want in 1748 woonden er 159 Joden in Zwolle en in 1779 al 240. De gemeenschap had behoefte aan specifieke voorzieningen. Al in 1722 kregen de Joden een eigen begraafplaats, conform de voorschriften buiten de stad gelegen, op de Luurderschans, ten westen van de stad. In 1746 waren er een synagoge en kosterswoning, gevestigd in het voormalige muntgebouw in de Bitterstraat. Toen het huurcontract voor deze ruimte niet verlengd kon worden, kreeg de Joodse gemeente door bemiddeling van de Zwolse overheid de beschikking over de Librije bij het voormalige Broerenklooster. Van 1758 tot 1899 zou dit gebouw als synagoge dienstdoen. Rond 1750 had de Joodse gemeente een koster, een godsdienstleraar en een voorzanger in dienst. In 1772 volgde de aanstelling van David Jacobs Stibbe (1717-1806) als de eerste rabbijn van Zwolle. In het dagelijks leven verdiende hij de kost als drogist.

Vrijheid, gelijkheid en broederschap?

Na de komst van de Fransen in 1795 werd in de Nationale Vergadering al snel de kwestie van de burgerrechten geagendeerd. De vraag was of Joden ook Nederlanders waren gezien hun eigen taal, religie, gebruiken en kleding. Daarover verschilden men stevig van mening. Desondanks kregen de Joden op 2 september 1796 het burgerrecht. Tot de voorstemmers in

de Nationale Vergadering behoorden ook katholieke afgevaardigden die tot dan toe eveneens behoorden tot een tweederangs groepering in de Nederlanden.

Na het vertrek van de Fransen werd Zwolle in 1814 aangewezen als hoofdplaats van Joods Overijssel en Drenthe en daarmee de vestigingsplaats van de opperrabbijn, op dat moment Hartog Josua Hertzveld (1781-1846). Hertzveld was voorstander van aanpassing van de Joodse cultuur, taal en religie om meer aansluiting te vinden bij de niet-Joodse omgeving. Nederlandse Joden moesten Joodse Nederlanders worden. Ook zijn opvolger Jacob Fränkel (1814-1882) behoorde tot deze meer hervormingsgezinde stroming binnen de Joodse gemeenschap in Nederland.

De Joodse gemeente van Zwolle groeide gestaag tot zo'n 700 leden rond 1900. Joden woonden overal in de stad, maar vooral in de arme buurt rond de synagoge in de Librije. Het

Opperrabbijn Samuel Juda Hirsch (1872-1941)

Joodse proletariaat was groter dan het stedelijk gemiddelde. In 1906 waren 138 van de 728 leden van de Joodse gemeente (bijna 20%) aangewezen op financiële steun. De gegroeide Joodse gemeente paste eind 19^e eeuw niet meer in de Librije. Daarom werd er een nieuwe synagoge gebouwd aan de Schoutensteeg (thans Samuel Juda Hirschstraat). Enige jaren later, in 1902, werd de vacature in het opperrabbinaat vervuld met de komst van Samuel Juda Hirsch (1872-1941). Hirsch was van huis uit, en door zijn opleiding, orthodox en één van de leiders van deze stroming in Nederland.

Nieuwe stromingen

Het Joodse volksdeel kwam in de loop van de 19de en vroege 20ste eeuw in contact met stromingen als liberalisme, socialisme en zionisme. Alle drie stromingen waren aantrekkelijk voor Joden die wilden ontkomen aan antisemitisme, dat ook in Nederland bestond. Joden werden nog steeds als een 'vreemd' onderdeel van de Nederlandse samenleving beschouwd. Ook de Joodse gemeenschap van Zwolle telde vertegenwoordigers van deze stromingen

binnen haar gelederen. Een zoon van opperrabbijn Hertzveld nam na het midden van de 19^e eeuw actief deel aan de liberale politieke beweging in de stad. In 1894 waren Joodse Zwollenaren aanwezig bij de stichting van de SDAP en na 1900 telde de gemeenteraad socialistische volksvertegenwoordigers van Joodse huize. In 1912 werd vanuit Meppel in Zwolle een afdeling van de Nederlandse Zionisten Bond opgericht.

Toenemende spanning

Tijdens de jaren '30 groeide de spanning in Europa. De machtsovername van Hitler en de anti-Joodse maatregelen in nazi-Duitsland deden de onrust in Joodse kring toenemen, vooral toen vanaf 1938 de stroom Duits-Joodse vluchtelingen sterk groeide en de oorlogsdreiging toenam. Opperrabbijn Hirsch nam in Overijssel het voortouw tot de hulp aan de vluchte-

lingen. Ook Joods Zwolle nam zijn deel in de hulp aan de evacués. In mei 1938 woonden er al 31 Duits-Joodse vluchtelingen in de stad, een aantal dat daarna snel zou oplopen. In november 1941 woonden er in Zwolle 92 Joden met de Duitse nationaliteit. Het Duitse staatsburgerschap werd hen in dezelfde maand ontnomen, zodat zij voortaan stateloos waren.

De jaren 1940-1945

Toen de Duitsers op 10 mei 1940 Nederland bezetten, kwam met geweld een einde aan de opgebouwde spanning en onzekerheid of de Nederlandse neutraliteit wel zou blijven bestaan. Aanvankelijk liet de Duitse bezetter de Joden in Nederland met rust, maar in de zomer van 1940 begon een lange reeks van maatregelen om hen volledig te weren uit het openbare leven. Ook in Zwolle voltrok zich tot najaar 1942 het proces van identificeren, registreren, stigmatiseren, discrimineren en isoleren. Allesbepalend was de vraag wie als Jood beschouwd moest worden. Volgens de Joodse traditie is dat iedereen met een Joodse moeder. De nazi's gingen volgens de Neurenberger rassenwetten uit 1935 uit van het aantal Joodse voorouders. Mensen met drie of vier Joodse grootouders waren in de nazi-terminologie vol-Joods. Mensen met één of twee Joodse voorouders waren kwart- of half-Jood. Deze criteria stonden geheel los van de vraag of mensen zichzelf in sociaal en/of religieus opzicht een Joodse identiteit toekenden.

Op 10 januari 1941 vaardigde Rijkscommissaris Seyss-Inquart een aanmeldingsplicht uit voor personen met één of meer Joodse grootouders. Bij het plaatselijke bevolkingsregister moest iedereen zijn personalia invullen, met adres en beroep en ook met gedetailleerde gegevens over ouders en grootouders. 781 Zwollenaren vulden deze formulieren in. Zo werden de Joodse Zwollenaren gemarkeerd in de bevolkingsadministratie. Dit werd letterlijk zichtbaar in het persoonsbewijs dat iedere Nederlander in 1941 kreeg uitgereikt. Op dit algemeen identiteitsbewijs werd bij Joden een opvallende grote J gestempeld. Bij vreemdelingen was er ook nog een grote rode streep doorheen getrokken. Duitse vluchtelingen waren intussen ook hun nationaliteit kwijtgeraakt en tot statelozen gemaakt.

Op het Zwolse stadhuis en het gemeentehuis van Zwollerkerspel culmineerde deze administratieve operatie in juni 1942 in gedetailleerde lijsten van alle Joodse burgers. Deze lijsten vormden de beslissende administratieve stap naar deportatie en vernietiging. Er stonden 641 personen op de lijst die door de nazi's als vol-Joods werden aangezien. In Zwolle en Zwollerkerspel leefden 28 gemengd gehuwde paren. Deze huwelijken mochten in stand blijven en de Joodse partner was vrijgesteld van deportatie op voorwaarde van sterilisatie. Dit betekende niet dat gemengd gehuwde Joden ongemoeid werden gelaten. Eén Joodse partner is gedeporteerd op beschuldiging van illegale activiteiten.

Persoonsbewijs van de Duitse vluchteling Gerda Bloch (Berlijn 1925 – Los Gatos 2016) met het stempel J ten teken dat de houdster Joods was.

Ook bestuurlijk werden de Joden steeds meer afgezonderd. Op 13 februari 1941 richtten de Duitsers de Joodsche Raad op als enig toegestane vertegenwoordiger van de Joodse gemeenschap. Aanvankelijk fungeerde de Raad alleen voor Amsterdam, maar eind 1941 werd de werking uitgebreid tot de rest van Nederland. In Overijssel was in Enschede een provinciaal bureau opgericht. Dat leverde een lid voor de Joodsche Raad. In Zwolle was een bureau gevestigd en werd een vertrouwensman van de Raad aangesteld. Deze bureaus waren uitvoerende organen zonder veel eigen bevoegdheden. Bij die uitvoerende taken waren in Zwolle koopman Arthur Troostwijk en Nico van Zwaanenburg betrokken, voorzitter resp. secretaris van de Zwolse Joodse Gemeente. Zij werden geassisteerd door de jurist mr. David Sanders. De Joodsche Raad regelde medische en sociale zorg, onderwijs, huisvesting, reisvergunningen en religieuze aangelegenheden binnen de Joodse gemeenschap. Hierdoor ontstond een grote bureaucratie, te meer daar werknemers van de Joodsche Raad een *Sperre* kregen, een tijdelijke ontheffing van deportatie. Vooraanstaande Joden aanvaardden onder Duitse druk functies in de Raad én omdat ze wellicht hoopten zo erger te voorkomen. In werkelijkheid was de Joodsche Raad een tamelijk machteloos doorgeefluik voor de Duitse maatregelen.

Niet alleen administratief en bestuurlijk, ook sociaal, economisch, cultureel en fysiek werden Joodse burgers van de rest van de bevolking geïsoleerd. In de loop van 1941 werd de scheiding steeds rigoureuzer doorgevoerd. Bij cafés, zwembaden, sportvelden, musea, dierentuinen, bibliotheken, schouwburgen, markten, parken en tal van andere openbare gelegenheden verscheen het beruchte bord *Voor Joden verboden*. Ook nam de roof van Joods bezit een aanvang. Joods kapitaal moest worden ingeleverd bij de bank Lippmann-Rosenthal. Bedrijven kregen een Arische zaakwaarnemer en werden in feite onteigend. Joodse veehandelaren en slagers mochten niet meer naar de Zwolse veemarkt. Vanaf november 1941 mochten Joden niet meer zonder toestemming reizen en vanaf midden 1942 niet meer zonder toestemming verhuizen. Radio's en fietsen moesten worden ingeleverd. Joodse kinderen gingen in september 1941 naar de Joodse lagere school in de Voorstraat 41 of naar het Joods lyceum aan de Thorbeckegracht 11, het geboortehuis van Thorbecke. De scholen functioneerden een jaar lang redelijk, maar vanaf oktober 1942 namen de leerlingenaantallen af door deportaties en onderduik. In januari 1943 werden beide

Vanaf juli 1941 verschenen overal bordjes Voor Joden verboden, zoals hier bij de ingang van het Ter Pelkwijkpark in Zwolle.

scholen samengevoegd aan de Thorbeckegracht 17. Sluiting volgde kort daarna. In het pand aan de Voorstraat was korte tijd ook het Joodse ziekenhuisje gevestigd.

Op 3 mei 1942 volgde een nieuw middel tot stigmatisering en identificatie: de verplichte Jodenster. In de zespuntige ster van gele stof stond met zwarte letters de tekst *Jood*. De dragers betaalden 4 cent voor elke ster. De sterren kwamen uit textielfabriek De Nijverheid in Enschede, een voormalig Joods familiebedrijf. Naast deze officiële vernederingen en afzondering, werden Joden soms ook het slachtoffer van anti-Joods gedrag van hun medeburgers. Enkele malen werden in Zwolle de ruiten van Joodse winkeliers beklad met *Jood* of *Jude*.

Vanaf 3 mei 1942 moesten Joden een Jodenster zichtbaar op hun kleding dragen.

<p>nog even- koken en t wat fijn- n, b.v. pe- rvel, aan maten. 100 g gort, uien, wat sschen en het water geweekte weekwater 1/2 uur ko- klein mo- nan snel</p>	<h2 style="text-align: center;">Joden mogen woningen van niet-Joden niet betreden</h2> <p>Naar aanleiding van verschillende vragen wordt er van bevoegde Duitsche zijde ter voorkoming van misverstand, uitdrukkelijk op gewezen, dat paragraaf 2 van de tweede beschikking voor Joden van den Commissaris-Generaal voor de openbare veiligheid zoo moet worden opgevat, dat het aan Joden volstrekt verboden is woningen van niet-Joden te betreden.</p> <p>Uitgezonderd zijn de in de betreffende beschikking nader aangeduide bijzondere gevallen.</p> <h3 style="text-align: center;">Vestigingsverbod te Utrecht</h3>	<p>10.00 Willy Kok 16.45 Gran schippers 1 ber. 17.30 - van den ar 19.30 BNO Praatje in van den da en solist. BNO: Mil 22.15—24.00</p> <hr/> <p style="text-align: center;">MA</p> <p style="text-align: center;">ZWOLLE</p> <p>gende prijze huiden 13.5 14.5 ct., vet</p>
--	--	---

Berichtje in de Zwolsche Courant van 3 juli 1942: Joden mogen niet meer bij niet-Joden in huis komen.

De bovengenoemde maatregelen suggereren een snel opeenvolgende reeks met een doorzichtig doel. Feitelijk verliep het proces veel sluipender, zodat de maatregelen meer op zichzelf leken te staan. Maar zij maakten wel degelijk deel uit van een bewust geplande ontwikkeling die echter voor tijdgenoten lang niet altijd duidelijk was.

Om de Joden geheel uit de samenleving te verdrijven, ging de bezetter over tot razzia's, het instellen van werkkampen en het deporteren van Joden naar het Oosten. Op 22 en 23 februari 1941 werd in Amsterdam de eerste grote razzia gehouden waarbij ca 400 jonge Joden werden opgepakt. Daarbij was ook de 25-jarige Henri Silberberg uit Zwolle die voor zaken in Amsterdam was. Hij stierf als eerste Zwolse slachtoffer van de Jodenvervolging op 16 september 1941 in Mauthausen. Een soortgelijke razzia in Zwolle in oktober 1941 had nauwelijks succes. Door de oud-commissaris van politie Lettinck gewaarschuwd, dook een grote groep Joodse mannen onder en slechts vijf Zwollenaren werden gearresteerd. Na verloop van tijd werden zij echter vrijgelaten. Medio november waren bijna alle mannen weer teruggekeerd, maar voor enkelen was dit het begin van hun definitieve onderduik. In andere steden vonden tegelijkertijd soortgelijke razzia's plaats.

Eind augustus en begin september 1942 vertrokken enkele tientallen Joodse mannen uit Zwolle naar werkkampen in Sint-Johannesga bij Heerenveen en in Dalfsen. Voor sommigen was dit het moment om onder te duiken. Op vrijdag 2 oktober 1942 (laatste dag van het Loofhuttenfeest) werd bekend dat de mannen vanuit de werkkampen naar het doorgangskamp Westerbork zouden worden overgebracht. Dit vooroorlogse vluchtelingenkamp werd vanaf 1 juli 1942 gebruikt als tussenstation op weg naar de concentratie- en vernietigingskampen. Al op 15 juli was de eerste trein naar Auschwitz vertrokken. Er zouden er nog 101 volgen naar Auschwitz, Sobibor, Bergen-Belsen en Theresienstadt.

Een groot aantal gezinsleden van de Zwols-Joodse mannen die naar Westerbork waren overgebracht, moest zich eveneens op 2 oktober onder het mom van gezinshereniging melden bij het Gymnasium Ceeleum aan de Veerallee om ook naar het kamp te worden vervoerd. Het werd de eerste grote deportatie van Zwolse Joden. Na een vreselijke nacht vertrokken zij op zaterdag 3 oktober (sjabbat en Slotfeest) via het station Veemarkt naar Drenthe. Vanuit het overbevolkte Westerbork werden de meesten van hen direct naar Auschwitz gedeporteerd. Twee weken na vertrek uit Zwolle was het overgrote deel van de groep vermoord. Er volgde dat jaar nog een tweede grote deportatie tussen 17 en 20

november. Deze verliep niet vanuit het Celeanum, maar via de Wijnbeekschool in de Goudsteeg. De mensen werden door de Zwolse politie thuis opgehaald of meldden zich 'vrijwillig'. Tussendoor en daarna waren er nog individuele arrestaties.

Op 6 april 1943 werd bekend dat alle Joden – de gemengd gehuwden en Joden met minder dan drie Joodse grootouders uitgezonderd – Overijssel en Gelderland uiterlijk op 10 april moesten hebben verlaten. Op 8 en 9 april werden uiteindelijk nog bijna 100 Joodse Zwollenaren gedeporteerd. Dat was de derde grote deportatie vanuit Zwolle. Eén echtpaar op leeftijd

Het Gymnasium Celeanum aan de Veerallée. Rechts de gymzaal, waarin in de nacht van 2 op 3 oktober 1942 een grote groep Joodse Zwollenaren bijeengebracht werd om gedeporteerd te worden naar het doorgangskamp Westerbork en verder.

Veel Joden werden via het doorgangskamp Westerbork gedeporteerd naar vernietigingskampen in Oost-Europa.

Aankomst en selectie in het vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau.

onttrok zich eraan door in hun woning een einde aan hun leven te maken. Slechts enkele Joden woonden vanaf dat moment nog in de stad: de gemengd gehuwden, een klein aantal personen van wie de afstamming niet bekend was, enkele zieken en het gezin van een vertegenwoordiger van de Joodse Raad dat later zou onderduiken. Het overgrote deel van de Joodse gemeenschap was daarmee afgevoerd. Hen wachtte een gruwelijk lot in de concentratie- en vernietigingskampen. De meesten vonden daar de dood, soms meteen na aankomst, soms na maanden afgebeuld, ondervoed en mishandeld te zijn.

Voor de onderduikers was ondersteuning vanuit de niet-Joodse bevolking van groot belang, evenals geld of andere ruilmiddelen. De Duitse Joden waren daarbij in het nadeel. Zij hadden bij vertrek uit Duitsland nauwelijks geld of goed mee mogen nemen en zij waren vaak nog onvoldoende ingeburgerd om een vertrouwde groep niet-Joodse kennissen te hebben. Dit wordt schrijnend duidelijk uit de cijfers. Werd van de Joodse Zwollenaren ca 60% vermoord, van de in Zwolle woonachtige stateloze Joden lag dat percentage op bijna 74.

Onderduiken bracht ook gevaren en problemen met zich mee voor de onderduikgevers. Bij ontdekking liepen zij het risico van deportatie of de dood. Onvoorzichtig gedrag van de onderduikers kon dus niet getolereerd worden. Dergelijk gedrag leidde ertoe dat drie Joodse onderduikers uit Zwolle gewelddadig om het leven zijn gebracht. Andere problemen waren die van geboorte en dood. Immers in de onderduik geboren Joodse kinderen of Joodse overledenen kon men niet aangeven bij de burgerlijke stand, laat staan dat in het laatste geval een reguliere begrafenis kon plaatsvinden. In Zwolle zijn drie gevallen bekend van te vondeling gelegde Joodse baby's. Overleden onderduikers werden clandestien begraven en na de oorlog herbegraven.

Ook de voedselvoorziening was verre van eenvoudig. Nederland kende in de oorlogsjaren een voedseldistributie verbonden aan de bevolkingsregistratie. Onderduikers konden dus geen distributiekaarten en -bonnen krijgen. Via het verzet en de landelijke organisatie voor hulp aan onderduikers kon men aan de benodigde bonnen komen. Ook nu was voorzichtigheid geboden. Het zou immers te opvallend zijn als men meer kocht dan voor het eigen gezin noodzakelijk was.

Enkele tientallen Joodse Zwollenaren zijn alsnog in onderduik opgepakt door onvoorzichtigheid, verraad of de klopjacht door Nederlandse politieagenten, die per gearresteerde Jood een beloning, het koggeld, ontvingen. Achteraf is het bekendste onderduikadres ongetwijfeld dat van de familie Noordhof in de P.C. Hooftstraat geweest, waar op 14 april 1945 maar liefst veertien onderduikers tevoorschijn kwamen.

Na 1945

Op 14 april 1945 werd Zwolle bevrijd en keerden de overlevenden uit de onderduik terug. Op 20 mei 1945 vond de eerste Joodse eredienst plaats in de Waalse kerk. De synagogezaal stond nog vol met munitie en wapens die daar tijdens de oorlog waren opgeslagen. Naderhand keerden ook uit de kampen nog enkelen terug naar Zwolle. Het merendeel van de gedeporteerden was daar vermoord of omgekomen als gevolg van de uitbuiting, honger en mishandelingen. Van de ca 750 Joodse Zwollenaren zouden uiteindelijk ongeveer 250 de oorlog overleven.

Na de bevrijding bleek het moeilijk de draad weer op te pakken. Ieder van de Zwolse overlevenden, jong en oud, had in 1945 familieleden, vrienden en kennissen te betreuren. "Dit alles meemaken is haast te veel voor een mensch," verzuchtte Selma Danneboom-Katz die haar man, haar zoon en haar dochter met man en kinderen had verloren. Lang niet allen vonden alles terug wat zij hadden achtergelaten. Hun huizen waren leeggehaald. En ook niet altijd kreeg men terug wat men aan niet-Joden in goed vertrouwen in bewaring had gegeven. Rechtsherstel van Joodse ambtenaren nam enige jaren in beslag. En de compensatie voor de door de gemeente Zwolle afgevoerde schoolbanken uit de Joodse school aan de Voorstraat liet tot 1951 op zich wachten. Daarenboven werden de overlevenden geconfronteerd met een soms vijandige houding van hun medeburgers. En ook binnen de Joodse gemeenschap waren er spanningen als gevolg van het handelen van lokale vertegenwoordigers van de Joodsche Raad. Hen werd verweten dat zij de bezetter te veel gehoorzaamden en te weinig deden om Joden te redden.

Lang niet iedereen wilde na de oorlog nog bemoeienis hebben met de Joodse gemeente of zichzelf (al dan niet in religieuze zin) Joods noemen. Ondanks alle verdriet, trauma's en tegenwerking zijn velen erin geslaagd – met meer of minder moeite – het leven te hervatten en een perspectief op de toekomst te ontwikkelen. In de jaren die volgden zou de omvang van de Joodse gemeenschap in Zwolle verder afnemen door vergrijzing, verhuizing naar de Randstad en vertrek naar Israël. In 1951 telde de gemeenschap nog 150 leden, in 1991 nog

maar de helft daarvan. Anno 2016 is de Joodse gemeente verder gekrompen. Desondanks zijn er nog erediensten in de synagoge en is er sprake van Joods leven in en om Zwolle.

De synagoge van Zwolle in 2015.

Overgenomen uit Dammis Baan, Jaap Hagedoorn, Piet den Otter, Peter van 't Riet, *Jodenvervolging in Twaalf Portretten* (Stichting Judaica Zwolle, 2016), 11-23.